

**PODOBY ŽIDŮ V LITERATUŘE
DOBY ROMANTISMU
V ČESKÝCH ZEMÍCH**

Komentovaná antologie textů

Jiří Holý, Hana Nichtburgerová (eds.)

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Podoby Židů v literatuře doby romantismu v českých zemích : komentovaná antologie textů / Jiří Holý, Hana Nichtburgerová (eds.). - Vydání první. - Praha : Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2016. - 124 stran. - (Varia; 53. svazek)

Anglické resumé

ISBN 978-80-7308-683-1

821.162.3 * 821.112.2 * 82.02"1800/1850" * (=411.16) * 316.344.8(=411.16) * 316.723:26 * 82:7.04 *
82-052 * 82.07

- česká literatura - 19. století
- německá literatura - 19. století
- romantismus (literatura)
- Židé
- židovství
- židovská kultura
- literární náměty
- literární postavy
- interpretace a přijetí literárního díla
- texty
- antologie
- komentovaná vydání

821.162.3.09 - Česká literatura (o ní) [11]

Tato publikace vznikla v rámci grantu GA ČR 13-03627S *Reprezentace Židů a židovství v literatuře v českých zemích*.

Recenzovali

prof. PhDr. Milan Tvrdlík, CSc.

PhDr. Václav Vaněk, CSc.

Editors © Jiří Holý, Hana Nichtburgerová, 2016

Copyright © Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2016

Za obsah a jazykovou správnost odpovídají editoři

Všechna práva vyhrazena

ISBN 978-80-7308-683-1 (print)

ISBN 978-80-7308-684-8 (online : pdf)

Obsah

Úvod 7

I. Čeští romantikové: Mácha a Kolár

Karel Hynek Mácha (1810–1836)
Cikáni 15

Ohlasy a reakce: *F. V. Krejčí, Oskar Donath, Marie Hruběšová, Marjan Szykowski, Jindřich Toman, Daniel Soukup* 22

Josef Jiří Kolár (1812–1896)
Pražská čarodějnice, Pražský žid 29

Ohlasy a reakce: *Jan Neruda, Josef Durdík, Luděk Fischl, Jaroslav Kamper, Oskar Donath, Jan Mukařovský, František Götz, Ljuba Klosová* 41

II. Němečtí romantikové: Arnim a Grimmové

Achim von Arnim (1781–1831)
O zvláštlostech židovství (přeložila Hana Nichtburgerová) 52

Jacob Grimm (1785–1863) – Wilhelm Grimm (1786–1859)
Žid v trní (přeložila Jitka Fučíková) 57

Ohlasy a reakce: *Tobiáš Mouřenín, Čeněk Zíbrt, Lenka Veselá-Prudková, Beneš Metod Kulda* 60

III. Okruh Mladé Čechie/Junges Böhmen: Nebeský, Kapper a Kompert

Václav Bolemír Nebeský (1818–1882)	
Něco o poměru Slovanů a Židů	69
Pověsti židovské	72
Slované a Židé	73
Z „Židovských vzpomínek“	74
Ohlasy a reakce: <i>J. S. Tomíček, Josef Hanuš, Oskar Donath, Ivan Slavík, Václav Petrbok</i>	75
Siegfried Kapper (1820–1879)	
České listy	83
Česká píseň	90
Ahasver (přeložila Hana Nichtburgerová)	92
Ohlasy a reakce: <i>V. B. Nebeský, Karel Havlíček Borovský, K. B. Štorch, J. E. Vocel, Jan Neruda, Karel Fischer, Jaroslav Kamper, Viktor Teytz, Jan Krejčí, Oskar Donath, Arne Novák, Viktor Lederer, Helena Krejčová, Zuzana Urválková, Ruth Kestenbergladstein, Milan Uhde, Peter Demetz, Jindřich Toman, Václav Petrbok, Kateřina Čapková, Štěpán Balík a Jiří Holý</i>	95
Leopold Kompert (1822–1886)	
Posvícení (přeložila Hana Nichtburgerová)	114
Ohlasy a reakce: <i>Stefan Hock, Oskar Donath, Pavel Eisner, Maria Theresia Wittemann</i>	117
Summary	123

Úvod

Tato antologie chce představit reprezentaci tématu Židů a židovství v literatuře českých zemí v době romantismu. Historicky je to převratná epocha. K reformám císaře Josefa II. na konci 18. století patřila i nařízení, která nově upravovala práva a povinnosti Židů v rakouské monarchii. Byla zrušena povinnost nosit zvláštní označení (žluté kolečko a bílý krejzlík). Židé měli dovoleno studovat na vyšších školách včetně univerzit, směli se věnovat živnostem a řemeslům. Mohli najímat pozemky a obdělávat půdu, zakládat velkoobchody a směnárny, provozovat obchody se střížním a kupeckým zbožím. Byli podrobeni stejným právním předpisům jako křesťané. Byly zavedeny německé židovské školy, Židé museli osvědčovat znalost němčiny jako nově zaváděného ústředního jazyka.

I když josefínské reformy nepřinesly úplné zrovnoprávnění Židů¹ – v platnosti například stále zůstával diskriminační familiantský zákon, jenž povoloval založení rodiny jen prvorozenému synu, a to ještě po otcově smrti –, otevřely cestu k jejich integraci do občanské společnosti. Segregace Židů byla odstraněna až v letech 1848 až 1849 a zákonně dovršena prosincovou ústavou v roce 1867. Byla zrušena ghetta, Židé se mohli volně stěhovat, ženit a vdávat, mohli vlastnit půdu, stát se státními zaměstnanci. Nastala vlna židovské migrace nejprve z ghatt na venkov a poté do velkých měst. Možnosti svobodného podnikání způsobily ekonomický vzestup velké části židovských občanů.

Postupná emancipace Židů ovšem přinášela kromě jejich osvobození také problémy. Vzbuzovala kupříkladu kritickou reakci tradičně smýšlejících rabínů, neboť narušovala integritu náboženského života i židovské kultury. Z druhé strany vyvolávala odpor konzervativních kruhů katolické církve i těch vrstev občanů, kteří se cítili být Židy ekonomicky ohrožováni jako konkurenty. Nezanedbatelný byl i jazykový aspekt, neboť zmíněný příklon Židů k němčině způsobil, že se většina z nich ztotožnila s německou kulturou a s rakousko-německým liberalismem. Snahy českého národního obrození, založené na rozvoji českého jazyka a české národní kultury, byly tak do určité míry divergentní vůči židovské emancipaci.

Do literatury a její prezentace židovské tematiky se však kromě těchto historických a sociálních proměn promítl i dobový kulturní a literární kontext. Romantikové zaujímalí vůči Židům ve svých dílech v podstatě

¹ Plnou občanskou rovnoprávnost získali Židé v Evropě poprvé ve Francii v roce 1790.

dvojí postoj. Na jedné straně Židé vzbuzovali zájem, soucit a obdiv („cizost“ byla prezentována jako něco pozitivního), na straně druhé je vnímali jako nebezpečí, vyvolávali obavy a opovržení („cizí“ jako negativní). První postoj prezentovaly zejména Byronovy *Hebrejské melodie* (1815, *Hebrew Melodies*; do češtiny přeložil Byronův obdivovatel J. J. Kolár 1837; další překlady Jaroslava Vrchlického a J. V. Sládka vyšly zrcadlově v jednom svazku 1890). Židé byli vnímáni jako exotický orientální národ, po staletí vystavený pronásledování a utlačování. Jejich zašlá sláva tvoří kontrast k současnému osudu psanců bez vlasti. Jsou tak obdobou cikánů a ostatních lidí z okraje společnosti. Na rozdíl od cikánů, potulných umělců a jiných marginalizovaných etnických a sociálních skupin však Židé v prvních desetiletích 19. století nebyli jen páriové. Část z nich už tradičně patřila k vyšší a střední vrstvě tehdejší společnosti. Uplatňovali se v obchodu, při peněžních transakcích a od konce 18. století také v žurnalistice, vědě, umění a dalších oborech. Jejich postavení tradičně bývalo zdrojem nevraživosti a sociálního napětí, zvláště v krizových situacích. K tomu přistoupil zrod moderního nacionalismu, který má jak známo ambivalentní povahu. Jednak usiluje o dosažení politického sebeurčení a svobody národa, jednak ve jménu národní jednoty vylučuje minoritní skupiny. Příznačné je antisemitské hnutí „Hepp-Hepp“ v Německu, které zasáhlo i sousední země a od konce druhého desetiletí 19. století vyvolalo řadu protižidovských výtržností a bouří. U některých romantiků, v jejichž tvorbě jsou patrné protižidovské postoje, hrál jistou roli také jejich obrat ke katolicismu a tradici. Tak v některých dílech a projevech Achima von Arnima, Clemense Brentana a bratří Grimmů byli Židé vnímáni jako ztělesnění vypočítavého a nemorálního čachrářství, jako protipól ducha, naivity a poetičnosti německého lidu. Tato díla působila i v českých zemích, proto ukázky z nich zařazujeme i do naší antologie. V české literatuře doby romantismu takové antisemitské invektivy obvykle nenajdeme, častější jsou tradiční komické postavy lakomých a zbabělých Židů (viz dále).

V literatuře se v této době vytvořilo několik specifických typů postav Židů, které se často objevovaly i později. Jedním je figura *ušlechtilého a moudrého Žida*, jak ji už na konci 18. století představil německý dramatik G. E. Lessing ve hře *Židé* (1749, *Die Juden*) a zejména v titulní postavě svého *Moudrého Nathana*, který je situován do Jeruzaléma doby středověkých křížáckých válek (1779, *Nathan der Weise*; první překlady do češtiny od Jana Nerudy a Jakuba Malého v padesátých letech 19. století). Tento typ nacházíme kupříkladu v postavě sympatického židovského krčmáře Jankiela v Mickiewiczově polském národním eposu *Pan Tadeáš* (1834, *Pan Tadeusz*, česky 1882). V české literatuře romantického období jej ztělesňuje židovský klenotník Helimech v Kolárově historické novele *Pražská čarodějnice* (1847), kterou autor přepracoval do podoby dramatu v *Pražském židu* (premiéra 1871). Zde se tento bohatý Žid,

ušlechtilý muž a český vlastenec jmenuje Falu-Eliab. Na postavu Eliaba navázal Vrchlického rabbi Jehuda Löw ben Bezalel ve hře *Rabínská moudrost* (1886), další moudrý a ušlechtilý Žid, tentokrát utvořený podle známé historické postavy.

Druhým výrazným typem byla *krásná Židovka*, *la belle juive*, jejíž půvab zvyšovala tajemná exotičnost. Tato postava se mihne v už zmíněných *Hebrejských melodiích*, najdeme ji jako Rebeku v historickém románu Waltera Scotta *Ivanhoe* (1820, česky poprvé 1865). Obvykle je to trpící dívka či mladá žena, nešťastně zamilovaná či svedená. V české romantické literatuře k tomuto typu patří postava Ley v Máchově románu *Cikáni* (1835). V ní se prostupuje několik vlastností typických pro Máchovy figury, příznačná je i její tragická smrt. Z autorů zastoupených v této antologii ztvárňoval podobné charaktery německojazyčný autor pocházející z Čech Leopold Kompert.

Vedle těchto pozitivních hrdinů a hrdinek se ovšem objevovaly i postavy Židů představených negativně nebo jako směšné figury. Stávalo se to často v divadelních hrách. Tradice těchto postav sahá až do středověku, stačí připomenout staročeského *Mastičkáře*. Jako prototyp Žida lichváře zvláště sloužily dvě postavy anglického alžbětinského divadla, Marlowův Barabáš v *Maltském židu* (asi 1590, *The Jew of Malta*, česky až 1978) a Shylock v Shakespearově *Kupci benátském* (mezi 1596 a 1599, *The Merchant of Venice*, česky poprvé 1859). Podle současných shakespearovských badatelů postava Shylocka není zcela jednoznačná a v textu jsou naznačeny různé možnosti čtení. V 19. století byl však Shylock, stejně jako Barabáš, vnímán jako ztělesnění záporných židovských vlastností: touhy po majetku a necitelnosti, dávající přednost penězům před štěstím vlastního dítěte.

Jedna z těchto negativních postav, na kterou upozornil Jindřich Toman, se objevuje v epizodě IV. zpěvu Kollárovy proslulé básně *Slávy dcera* (v rozšířeném vydání 1832). Je to Židovka Ester, o níž se traduje, že ve 14. století byla milenkou polského krále Kazimíra a vymohla Židům v Polsku výhody. Kollár o ní píše, že sice byla hezká, „ale drzost sama“ a že žádala košer jídlo. Odchází z „ráje slavských sester (...) ku bradatým židákům“. Negativní jsou figury Židů také v dobových divadelních hrách. Takové postavy vystupují v dílech J. N. Štěpánka, například David ve *Vlastencích* (1813) nebo zloděj a zbabělec Aron v populární dvojjazýčné komedii *Čech a Němec* (1816). Také v Tylově *Fidlovačce* (premiéra 1834, vydáno až 1877), rovněž česko-německé, najdeme karikovanou postavu Žida Šivelese. Rysy karikatury má i jiná Tylova postava, Šimon Moreles v pozdější hře *Lesní panna aneb Cesta do Ameriky* (premiéra v květnu 1850, vydáno posmrtně 1869). Šimon získává své české spoluobčany pro emigraci do Spojených států, kde je ráj, „nový Jeruzalém“ a kde je čekají „plné hrnce egyptského masa“. Používá hebrejských a jidišových slov, mluví o procentech. Cesta do Ameriky je ale pro něho i ostatní velkým zklamáním. Mladý Taussig, který jej za oceán lákal, je v Americe ubohým podomním

prodejcem. Indiáni zapálí imigrantům domy a oni se rádi vracejí zpátky domů. Hra končí písní „Kde domov můj“.

V Tylově *Lesní panně* se dostává do rozporu – jako několikrát dříve a mnohokrát později – ideologie českého patriotismu s právem Židů na svobodu a sebeurčení. Odchody Židů do svobodné společnosti ve Spojených státech nebyly falešnou iluzí, ale racionálně zdůvodněným rozhodnutím vyvolaným opakovanými protizhido­vskými bouřemi a útoky (například na jaře a v létě 1844, v roce 1848). Jedním z těch, kdo se angažovali ve prospěch emigrace Židů do Ameriky byl i německožidovský spisovatel pocházející z českých zemí Leopold Kompert, zastoupený i v naší antologii. Jak uvádí Ruth Kerstenbergová-Gladsteinová, v květnu 1848 napsal ve Vídni dvě výzvy k vystěhování do Ameriky. Byla to reakce na útoky na Židy v Prešpurku, Praze a dalších místech. Naproti tomu Tylovým hlavním cílem bylo posílit české vlastenectví a lásku k české zemi. Proto líčí odchod do ciziny jako iluzi.

Jiným příkladem konfliktu hlasatele české kultury s kulturou židovskou, dokonce s dílem židovského autora proklamujícího své češství, byla Havlíčkova ostrá kritika *Českých listů* (1846) Siegfrieda Kappera. Kapper patřil do skupiny mladých literátů, orientovaných liberálně a revolučně, kteří se rekrutovali jak z židovských, tak z českých rodin a kteří si po vzoru podobných skupin jinde v Evropě říkali *Mladá Čechie/Junges Böhmen*. Jestliže se jeho přátelé jako Moritz Hartmann a Alfred Meissner inspirovali příběhy z českých dějin, hlavně husitstvím, rozhodl se Kapper psát básně přímo v češtině, aby tak jednoznačně manifestoval svůj příklon k české kultuře. Pomáhal mu přitom básník a estetik V. B. Nebeský, který jeho verše přivítal jako první vlašťovku budoucí česko-židovské kulturní spolupráce. *České listy* však podrobil ostré kritice Karel Havlíček, který odmítl nejen tuto básnickou sbírku, ale i možnost integrace Židů do české kultury a společnosti. Siegfried Kapper české verše nadále nepsal, ale sympatizoval s českým národním hnutím, po návratu do Prahy se v posledním období svého života (1867–1879) podílel na činnosti Umělecké besedy a dalších vlasteneckých organizací. Po své smrti se stal ikonou českožidovského hnutí.

Literaturu v českých zemích nelze ztotožňovat jen s literaturou psanou v češtině. Jak je známo, čeština byla až pátým literárním jazykem užívaným na území Čech a Moravy, po latině, staroslověnštině, hebrejštině a němčině. Vícejazyčnost byla příznačná i pro literaturu na našem území v 19. století. I když hebrejšтина a jidiš byly v literatuře jevy spíše okrajové,² německojazyčná židovská literatura byla v českých zemích významným fenoménem od konce 18. století až do druhé světové války. Vedle Siegfrieda Kappera,

² Například ve druhé třetině 19. století působila v Praze hebrejská tiskárna Mošeho Landaua. První ročníky *Kalendáře česko-židovského* (od 1881) tiskly úvodní liturgickou část v hebrejštině.

publikujícího německy i česky, je proto v naší antologii zastoupen další autor pozdně romantické generace Leopold Kompert. Ve svých prózách líčí problémy soužití židovské menšiny s většinovou společností, obvykle českou. Častým tématem je „nerovná“ láska mezi židovským a nežidovským partnerem. Kompertova díla odkazují k reálnému prostředí, jak jej autor pocházející z Mnichova Hradiště sám poznal, vykazují však také některé rysy *biedermeieru*.

V letech 1847 až 1864 vyšlo v Praze pět německy napsaných svazků nazvaných *Sippurim* (hebrejsky „příběhy“) s podtitulem „židovská vyprávění, mýty a kroniky, pamětihodnosti a biografie slavných Židů rozličných krajů a staletí, zvláště středověku“. Vydával je nakladatel Wolf Pascheles, poslední „sbírka“ („Sammlung“) vyšla po jeho smrti péčí jeho syna Jakoba. Byly to žánrově, rozsahem i podáním různorodé texty (včetně básní a vzpomínek), odehrávající se od starověku po současnost, situované do různých zemí. Mnohé z nich však byly umístěny do pražského ghetta (mezi jejich autory patřili například G. L. Weisel a Salomon Kohn) a líčily tajemné a romaneskní příběhy, které byly často přetiskovány a převyprávěny. Během druhé poloviny 19. století vyšlo několik reedic a úprav původních *Sippurim*. V české literatuře zanechaly výraznou stopu, mimo jiné ve Svátkových *Pražských pověstech a legendách* (1883), v Jiráskových *Starých pověstech českých* (1894), ale romantika židovských ghatt inspirovala také díla Julia Zeyera, Jiřího Karáska, Vítězslava Nezvala a mnoha dalších.

Pro Židy byla ještě více než pro jiné národy a etnické skupiny přitažlivá myšlenka revoluce, která demokraticky zrovnoprávní všechny občany. Proto se mladí židovští intelektuálové angažují v dobové žurnalistice, což platí pro zmíněné členy a přívržence skupiny Junges Böhmen/Mladá Čechie, a spolupracují i s mladými českými literáty a novináři. V těchto letech se často srovnává po dlouhá staletí trvající útisk židovského národa s útlakem českého lidu a slavná židovská minulost se stává analogií hrdinské minulosti české.

Představa svobodného soužití různých národů v liberální společnosti se však ukázala být v rakouské monarchii nereálnou utopií. Už během revolučního roku 1848 docházelo na mnoha místech monarchie, například ve Vídni, v Praze i v Pešti k protizidovským bouřím a pogromům. Vyvolávali je obchodníci, živnostníci a sedláci, kteří se obávali židovské konkurence, a stavěli se proto proti zrovnoprávnění židovských občanů.

Ohlasem úsilí o zrovnoprávnění Židů v této době je epizodní figura Žida Ezechiela ve hře J. K. Tyla *Tvrdohlavá žena* (premiéra v březnu 1849, vydáno posmrtně 1863). Zde, stejně jako v článku v *Sedlských novinách* z téže doby, Tyl ústy své postavy vysvětluje tíživou situaci Židů, kteří byli po léta pronásledováni, bylo jim znemožněno vykonávat většinu povolání a tak byli nuceni k peněžním obchodům a lichvě. Ezechielovým protivníkem ve scéně z venkovské šenkovny je rychtář Loukota, který dává najevo celou řadu

antisemitských předsudků: mluví o „prašivíně“, lichvářství a fabrikantech, paroduje židovské maušlování. Prostí Češi se však Ezechiela ujmají. Z dialogu vyplývá autorovo stanovisko, že je demokratické poskytnout všem občanům, i Židům, svobodu a možnost sebeuplatnění. Josef Kajetán Tyl tak vedle směšných a negativních židovských figur vytvořil i postavu Žida, který je nemajetný, ale sebevědomě proklamuje svobodu a rovnost. Velmi podobně argumentuje o něco později (v říjnu 1850) Karel Havlíček ve svém druhém významném příspěvku věnovaném českým Židům. V článku Emancipace Židů připomíná, že za některé negativní vlastnosti Židů („čachrování“) může jejich dlouholetý útisk, „poroba jejich bývalá a nedostatek stejného s námi práva“. Nepochybuje však o tom, že jejich zrovnoprávnění tyto nectnosti, na které si čeští venkované a živnostníci stěžují, časem odstraní. Je třeba chovat se k Židům jako k rovnoprávným občanům a totéž vyžadovat i od nich.

Tato komentovaná antologie by měla být první z několika připravovaných pracovních textů pro studenty oboru Židovská studia na FF UK v Praze. Pochopitelně však může sloužit také dalším zájemcům. Texty jsou rozděleny na tři oddíly. První zahrnuje díla českých romantiků K. H. Máchy a J. J. Kolára. Druhý texty mladších německých romantiků Achima von Arnima a bratří Grimmů. Jestliže Mácha a Kolár vyjadřují k Židům převážně sympatie a soucit, u Arnima a Grimmů najdeme distanci, postavy Židů vnímají negativně. Třetí oddíl zahrnuje jednoho autora českého (Nebeský), jednoho německo-českého (Kapper) a jednoho německého (Kompert). Všichni usilovali o spolupráci Čechů a německojazyčných Židů v českých zemích a hledali možnosti vzájemného dorozumění. Zařazeny nejsou jen texty beletristické (próza, poezie, drama), ale i esejistické úvahy a v případě Arnimově řeč (proslov). Jednotlivé úryvky z textů doprovázejí pozdější ohlasy a reakce. To vše samozřejmě nemůže nahradit souvislejší četbu, je to spíše výzva k dalšímu studiu. K tomu slouží i seznam pramenů a literatury na konci každého oddílu, které jsou vzhledem k zaměření antologie seřazeny ne abecedně, ale chronologicky.

Pravopisná úprava se řídí uzuálními pravidly pro vydávání novočeské literatury. Zachováváme tak kupříkladu kvantitu domácích slov v kmeni (ucta, ukaz, myšlénka), ale pravopisně upravujeme cizí a přejatá slova. Rozlišujeme slovansko-židovský, česko-židovský (vztah mezi slovanstvím a židovstvím, češtvím a židovstvím) a českožidovský, čechožidovství (asimilační hnutí českých Židů hlásících se k české kultuře). Substantivum Žid píšeme s velkým písmenem, ale dobové autorské psaní s malým písmenem (například ve smyslu konfesijním) neopravujeme. Ponecháváme i dobové kolísání Boží/boží, Židovstvo/židovstvo, Kappera/Kappra. Kurzivou označujeme názvy knižně vydaných děl, časopisů a také slova zvyrazněná.